

*І. В. Охріменко,
д. е. н., доцент, старший науковий співробітник,
завідувач кафедри біржової діяльності, Національний
університет біоресурсів і природокористування України*

МІСЦЕ ДЕРЖАВИ В РЕГУЛЮВАННІ АГРАРНОГО РИНКУ УКРАЇНИ

У статті аналізується ситуація на аграрному ринку України в цілому та його окремих продуктивних сегментах. Вивчається результативність дій держави щодо забезпечення ефективного функціонування аграрного ринку та пропонуються заходи для її підвищення.

In the article is analysed situation at the agrarian market of Ukraine on the whole and him separate food segments. Effectiveness of actions of the state is studied in relation to providing of the effective functioning of agrarian market and measures are offered for her increase.

Ключові слова: аграрний ринок, продуктивний ринок, державне регулювання, нормативно-правові акти, оператори ринку.

Key words: agrarian market, food market, government control, normatively-legal acts, market operators.

ВСТУП

У національній економіці України аграрний ринок займає значне місце завдяки своїм великим розмірам та життєво важливому значенню. Предметом купівлі-продажу тут виступає сільськогосподарська продукція та продовольство, на які припадає 12—13% оптового та 46—48% роздрібного товарообігу країни. Операторами з боку пропозиції виступають багатоукладний аграрний сектор (близько 9 тис. сільськогосподарських підприємств, понад 40 тис. фермерських господарств, мільйони особистих селянських господарств), переробні підприємства, а також підприємства торгівлі та ресторанного господарства. З боку попиту на аграрному ринку оперує фактично все доросле населення України. Функціонування аграрного ринку забезпечується економічною інфраструктурою загальною (транспорт, зв'язок, фінансово-банківські заклади та ін.) та спеціального (біржі, ярмарки, аукциони, торгові доми, магазини, міські ринки) призначення. Стан аграрного ринку безпосередньо впливає на добробут кожного громадянина та продовольчу безпеку країни. І до цього зводиться його життєво важливе значення.

У результаті трансформаційних процесів економічна роль аграрного ринку вийшла далеко за межі пасивного товаропросування сільськогосподарської продукції та продовольства від первинного аграрного товаровиробника до кінцевого споживача, яку вона відіграла за часів адміністративно-командної (централізовано регульованої) економічної системи. Найважливіші кількісні параметри обмінних процесів (обсяги пропозиції, платоспроможний попит, ціни) тоді визначалися централизовано і в директивному порядку. Тепер аграрний ринок почав виконувати активну управлінську роль координатора економічних процесів з метою задоволення потреб масового споживача сільськогосподарської продукції та продовольства, став правонаступником колишніх "директивних органів" — Центрального Комітету КППС, Ради Міністрів та Держплану і перебрав на себе їхні функції і відповідальність. Тому в концептуальному плані ми визначаємо вітчизняний аграрний ринок як систему установ, методів та ресурсів здійснення обмінних процесів, завданням якої є координація та управління агропромисловим виробництвом країни з метою забезпечення її продовольчої безпеки та споживчих

потреб громадян. Подібне бачення досліджуваної проблеми закономірно породжує необхідність її глибокого вивчення, що, в свою чергу, визначає актуальність даної роботи.

ПОСТАНОВКА ЗАДАЧІ

Метою даної статті є дослідження сучасного стану аграрного ринку та тенденцій його подальшого розвитку, аналіз інституційного забезпечення, визначення можливих шляхів та напрямів удосконалення. Відповідно до поставленої мети в процесі дослідження будуть сформульовані висновки, які ляжуть в основу рекомендацій щодо підвищення ролі аграрного ринку в національній економіці України. Дослідження здійснюватиметься шляхом використання класичних економічних методів — абстрактно-логічного, конструктивного, аналізу та синтезу, експертних оцінок.

РЕЗУЛЬТАТИ

Сучасний аграрний ринок характеризується рядом негативних явищ, а саме: низьким платоспроможним попитом, незавершеністю формування його статичних компонентів (установ персоніфікації продуктивних секторів, ринкової інфраструктури, підприємств та установ біполяризації аграрного ринку, інститутів державного регулювання) та незадовільним виконанням своїх функцій (соціальної, виявлення ринкових цін, стимулюючої, селективної). Ці недоліки проявляють себе постійно протягом усього періоду становлення аграрного ринку. Тому спроби розробки заходів їх усунення робилися і раніше. Серед документів такого призначення можна назвати "Концепцію організації біржового сільськогосподарського ринку" (схвалена постановою КМ України від 17 листопада 1995 р. № 916), "Концепцію розвитку біржового ринку сільськогосподарської продукції" (схвалена постановою КМ України від 5 серпня 1997 р. № 848), "Комплексну програму розвитку аграрного ринку" (затверджена постановою КМ України від 1 березня 2003 р. № 271), "Методичні рекомендації щодо розроблення програм реформування та розвитку (ринкової трансформації) базових галузей економіки" (затверджені наказом Міністерства економіки та з питань європейської інтеграції від 12 вересня 2003 р. № 252), "Основні напрями створення та функціонування оптових продовольчих ринків" (схвалені постановою КМ України від 9 червня 1999 р. № 997), численні укази Президен-

та та постанови Кабінету Міністрів, в тому числі стосовно ринків окремих продуктів (зерна, цукрових буряків). Проблематики аграрного ринку стосується і "Концепція розвитку внутрішньої торгівлі України" (схвалена постановою КМ України від 20 грудня 1997 р. № 1449). Проте перелічені документи мали переважно фрагментарний характер, тобто торкалися окремих сторін формування та функціонування аграрного ринку або мали оперативну-тактичну, чи секторну спрямованість, не забезпечили істотних і стабільних позитивних зрушень на цій ділянці економічного реформування аграрного сектора.

Так, ще 22 вересня 1994 р. Кабінет Міністрів України прийняв постанову "Про заходи щодо стримування зростання цін на цукор, вироблений з цукросировини вітчизняного виробництва", якою передбачалось припинення стягнення акцизу та зменшення ПДВ на 10%. До цього додалася давальницька схема переробки, бартер та натуралізація оплати праці. На ринок цукру вийшло кілька нових операторів: сільськогосподарські підприємства, їхні працівники, постачальники ресурсів, посередники. Неоднакові економічні можливості та неузгоджені дії цих нових операторів ринку цукру привели до різкого "збивання" ціни і навіть у роздрібній ланці вона доходила до 50 коп. за 1 кг. Від цього програли всі, включаючи і кінцевого споживача, оскільки перед ним постала реальна перспектива придбавати імпортний цукор по 3 грн. за 1 кг через неминучий занепад власного цукробурякового виробництва. Розуміючи це, Кабінет Міністрів 24 травня 1997 р. прийняв постанову "Про регулювання ринку цукру", якою адміністративно встановлювалась оптововідпускна ціна 1190 грн. за 1 тону цукру. Одночасно у постанові вказувалось, що реалізація цукру за цінами нижче встановленого рівня не допускається. Жодних правових засад для подібного "регулювання" цін на відкритому ринку не було. Очевидно, Кабінет Міністрів розраховував просто на залишки колишньої своєї адміністративної могутності. Не менш своєрідно передбачалось покласти край і давальницькій схемі переробки сировини. У постанові вказувалось: "Міністерству сільського господарства і продовольства, Державному комітетові по харчовій промисловості, обласним державним адміністраціям вжити заходів для недопущення в подальшому пере-

робки цукрових буряків на давальницьких умовах." Постанова не спрацювала і в тому ж 1997 р. ціни на цукор знову "провалились" з тієї ж причини — неузгодженості дій операторів ринку. 27 лютого 1998 р. Кабінет Міністрів приймає нову постанову "Про нарощування обсягів виробництва цукрових буряків та цукру у 1998 та 1999 р.", якою зобов'язує обласні державні адміністрації провести відповідну роботу із забезпечення виробництва цукрових буряків" у 1998 р. в обсязі 30 млн тонн та цукру 3464 тис. тонн в цілому по Україні з розподілом по областях. Ніяких пояснень щодо змісту та методів проведення "відповідної роботи" постанова не містила. Наслідок відомий: спад виробництва цукру з 2034 тис. тонн у 1997 до 1878 тис. тонн у 1998 р. та черговий сезонний "провал" цін. Отже, наполегливі й цілеспрямовані спроби Кабінету Міністрів старими методами вирішити в якісно нових умовах якісно нову проблему стабілізації продуктового ринку позитивних результатів не дали.

Не змінило становище і прийняття Верховною Радою України у 1999 р., тобто через два роки після провалу постанови Кабінету Міністрів, Закону України "Про державне регулювання виробництва та реалізації цукру", який по-вновь повторює її хибну ідеологію тотального "одержавлення" економічних процесів. Постанова принаймні містила термін "ринок цукру". У Законі не було і цього, а передбачені ним методи більше схожі на пряме державне управління державною власністю: держава в особі Кабінету Міністрів визначає обсяги виробництва цукру і через уповноважений ним орган розподіляє їх між цукровими заводами на конкурсних умовах; держава в особі Кабінету Міністрів чи уповноваженого ним органу визначає обсяги виробництва цукрових буряків і через обласні та районні органи виконавчої влади розподіляє їх між виробниками на конкурсних засадах; держава через уповноважений Кабінетом Міністрів орган шляхом ліцензування визначає операторів оптової реалізації цукру; держава названим законом забороняє громадянам, які не мають статусу зареєстрованих суб'єктів підприємницької діяльності, роздрібну торгівлю цукром; держава в особі Кабінету Міністрів визначає мінімальні ціни угод купівлі-продажу цукрових буряків та цукру і затверджує типові угоди між цукровими заводами та бурякосіючими господар-

ствами; держава цим Законом спрямовує бюджетні кошти на придбання цукру для державних потреб посередникам, а не товаровиробникам. В цій складній і одночасно примітивній схемі зовсім загубився виробник сировини. Його функції зведені до того, щоб на конкурсних (без пояснення умов конкурсу) засадах отримати квоту на виробництво буряків і підписати угоду з цукровим заводом. Все інше, у тому числі й кінцевий прибуток від реалізації кінцевому споживачеві кінцевої продукції, пройде повз нього. При такому відношенні до первинної ланки, яка несе найбільший погодний, технологічний і економічний ризик, нормалізація становища на ринку цукру щонайменше є проблематичною. Не випадково з експортера Україна майже перетворилась на імпортера цукру, оскільки його виробництво зменшилось майже втричі.

Далеке від ідеального становище і на інших продуктових ринках — зерна, м'яса, молока та молокопродуктів. Тому нормативно-правову базу аграрного ринку слід формувати виключно на законодавчій основі. Для цього потрібно внести поправку до статті 92 Конституції України, закріпивши за Верховною Радою виключне право встановлювати своїми законами засади створення і функціонування не тільки фінансового, грошового, кредитного та інвестиційного ринків, але й ринку сільськогосподарського, аграрного. Необхідно також прийняти рамковий Закон України "Про організацію та управління сільськогосподарським ринком". Він повинен утвердити в Україні загальновітчий досвід організації сільськогосподарського ринку, головним у якому є наступне:

- послідовно демократичні засади організації ринку як самоорганізації та самоуправління товаровиробників при певній участі в цьому процесі держави;

- продуктово-централістські засади організації продуктових ринків, тобто, по-перше, виділення із загального сільськогосподарського ринку окремих його частин, на яких предметом обміну виступають окремі товари або їх групи з близькими маркетинговими властивостями, та по-друге, формування кожного продуктового ринку як єдиного національного, а не сукупності територіальних ринків;

- високий рівень державної бюджетної підтримки сільськогосподарських товаровиробників різноманітними засобами;

- виважений ізоляціонізм у взаємовідносинах вітчизняного сіль-

ськогосподарського ринку зі світовим.

Іншим напрямом удосконалення вітчизняного аграрного ринку, на наш погляд, є його біполяризація. Біполяризація аграрного ринку досягається за допомогою вертикальної агропромислової інтеграції. Вона означає, що взаємопов'язані ланки агропромислово-торговельного ланцюга від первинного сільськогосподарського товаровиробника до підприємства роздрібною торгівлі змінюють характер взаємовідносин — відмовляються від ринкових і замінюють їх внутрішніми відносинами юридичних осіб у випадку контрактної інтеграції чи організаційно-економічними або навіть адміністративно-управлінськими у випадку інтеграції на базі одного агропромислово-торговельного підприємства. При вертикальній інтеграції діяльність її підприємств-учасників (або складових одного підприємства) управляє єдиний центр — підприємство-інтегратор. На перший погляд це суперечить принципам ринкової економіки, оскільки у відповідності з абстрактними її постулатами оператори ринку у своїй діяльності повинні керуватись виключно ринковими сигналами, інформацією, що генерується ринком. Проте ці абстрактні теоретичні догми спростовані багатомисливим досвідом. І це не випадково.

Завдяки вертикальній інтеграції ринкові сигнали кінцевого споживача сприймаються завершальною ланкою агропромислово-торговельного ланцюга — роздрібною торгівлю — і з мінімальними спотвореннями передаються через управлінський центр — підприємство-інтегратор — первинному виробнику сільськогосподарської сировини. В ряді випадків саме підприємства роздрібною торгівлю перебирають на себе функції інтегратора. Завдяки цьому біполяризація аграрного ринку на базі вертикальної інтеграції сприяє його послідовній соціальній орієнтації, тобто максимально повному задоволенню потреб кінцевого споживача. Ще один позитивний наслідок — зменшення збутових витрат завдяки усуненню з ринкової арени численних торговельних посередників і створенню передумов зниження ціни продажу кінцевої продукції. В умовах вертикальної інтеграції конкуренція зберігається повною мірою. Змінюються лише її учасники — замість відособлених ланок агропромислово-торговельного ланцюга конкурентами стають

інтеграційні структури. Конкуренція переноситься в зону оцінок кінцевого споживача.

Біполяризація змінює акценти стосовно окремих елементів інфраструктури аграрного ринку. Відносно на біполяризованому ринку стає роздрібною торгівлю кінцевою продукцією і відповідно магазини, міські ринки, ларьки та інші "малі форми". Найповніше біполяризація проявляє себе у випадку повної вертикальної інтеграції на базі одного власника. Не всі продуктові сектори аграрного ринку однаковою мірою придатні для цього. Адже кожна група продуктів має свою довжину "агропромислово-торговельного ланцюга", різну глибину переробки, різні технологічні варіанти торгівлі кінцевою продукцією. Проте практика вже дала приклади повної вертикальної інтеграції з реалізацією кінцевої продукції кінцевому споживачеві через власну збутову мережу. Це яєчні та бройлерні птахофабрики, молокозаводи та маслозаводи, аграрні підприємства з переробкою молока та м'яса, виробники овочів та картоплі, плодів та ягід з власною збутовою мережею. Необхідно всім сприяти цим позитивним процесам шляхом зміцнення інфраструктури роздрібною торгівлю аж до внесення відповідних змін до норм містобудівного проектування.

Біполяризація зумовлює внесення певних змін і до ціноутворення певних процесу. Реальністю повинно стати реверсивне ціноутворення на базі "розподілу" роздрібною ціни між ланками агропромислового ланцюга з дотриманням рівної дохідності витрат чи капіталу для кожної ланки.

У концептуальному плані варто підкреслити принципову відмінність вертикальної агропромислово-торговельної інтеграції від участі в агробізнесі, інвестуванні в агробізнес енерготрейдерів, фінансового сектору тощо. Інтеграція — це об'єднання ресурсів та підприємницького хисту взаємопов'язаних ланок АПК. Інвестиції енерготрейдерів та фінансового сектора — це просто диверсифікація напрямів їхньої бізнесової діяльності, яка біполяризації аграрного ринку не забезпечує.

ВИСНОВКИ

Цілісне і внутрішньо несуперечливе законодавче поле з регулювання продуктових ринків повинно включати дві групи законів прямої дії. До першої мають ввійти функціональні закони, які стосуються всіх продуктових ринків: про оптові ринки; про міські рин-

ки; про фірмову торгівлю; про торгівлю домами; про загальні правила торгівлі сільськогосподарською продукцією та продовольством (медичні та екологічні аспекти); про інформаційну підтримку сільськогосподарських товаровиробників; про інтеграційні процеси в АПК та інші. Друга група повинна містити закони стосовно конкретних продуктових ринків: про організацію та регулювання ринку зерна в Україні, ринку цукру, ринку молока та молочних продуктів, ринку м'яса та м'ясопродуктів і т.д. Остаточний і вичерпний перелік законів першої групи визначиться при детальних науково-технічних проробках, а другою — залишається відкритим.

Загальнодержавним завданням слід також вважати забезпечення реальної прозорості ринку та інформаційної доступності ринкової інформації для всіх операторів. Основою вирішення цих завдань має бути створення і нового напрямку державної статистики — статистики аграрного ринку.

Література:

1. Аналіз стану та концептуальні напрями розвитку аграрного ринку України (рекомендації) / [Коваленко Ю.С., Охріменко І.В., Зеліско І.М. та ін.]. — К.: ННЦ "Інститут аграрної економіки", 2005. — 122 с.
 2. Макроекономічний аналіз аграрного ринку України (науково-методичні рекомендації) / [Коваленко Ю.С., Охріменко І.В., Зеліско І.М. та ін.]. — К.: ЛОГОС, 2005. — 82 с.
 3. Онегіна В.М. Державне регулювання цін і доходів сільськогосподарських товаровиробників / В.М. Онегіна. — К.: ННЦ ІАЕ, 2007. — 590 с.
 4. Про заходи щодо стримування зростання цін на цукор, вироблений з цукросировини вітчизняного виробництва [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://uazakon.com/document/tpart02/isx027-71.htm>. — (Нормативний документ Кабінету Міністрів України. Постанова).
 5. Про нарощування обсягів виробництва цукрових буряків та цукру у 1998 та 1999 роках [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://uazakon.com/document/spart74/inx74065.htm>. — (Нормативний документ Кабінету Міністрів України. Постанова).
 6. Про регулювання ринку цукру [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://www.uazakon.com/document/spart82/inx82092.htm>. — (Нормативний документ Кабінету Міністрів України. Постанова).
- Стаття надійшла до редакції 02.02.2011 р.